

Birgittinska bönboksbilder

Eva Lindqvist Sandgren

Title Images in Birgittine Prayer Books

Abstract A group of prayer books in the written material from the late mediaeval Vadstena Abbey that still survives once contained pictorial programmes which have now been more or less lost or destroyed. Some of the manuscripts still contain miniatures, painted or pasted in at their original places on the parchment pages, but many images have disappeared. In many cases traces of frames or other indications on the pages reveal where the lost images were once placed. The miniatures that have been preserved show a very close connection to the adjacent rubrics. The discernable distribution of the images together with a close reading of the texts makes tentative reconstruction of the lost pictorial programmes of these prayer books possible. – The analysis shows that seven of the twelve prayer books studied originally contained only a few images. The pictorial programmes of the other five manuscripts had between nine and twenty images. The iconography of these Birgittine prayer books do not emphasise Saint Birgitta or her daughter Katarina visually. Instead, there is a clear emphasis on pictorial themes that were important to late mediaeval spirituality, subjects related to the Holy Virgin, the Passion of Christ and indulgences..

Keywords Vadstena Abbey, Birgittine prayer books, pictorial program, medieval spirituality, Birgittine spirituality, Saint Birgitta, book illumination, late mediaeval iconography

Author Associate prof./senior lecturer and researcher, Dept. of Art History, Uppsala University.

Email eva.sandgren@konstvet.uu.se

ICONOGRAPHISK POST

NORDISK TIDSKRIFT FÖR BILD-TOLKNING NORDIC REVIEW OF ICONOGRAPHY

NR 2, 2014, PP. 19–48. ISSN 2323-5586

Nunnornas bönböcker

En bönbok var en av de allra viktigaste ägodelarna för en Vadstenanunna, något som hon bar med sig genom hela klosterlivet. I den fanns böner för livets alla ske-den. Bönböcker ingick därför givetvis i packningen när de allra sista nunnorna

1595 lämnade Vadstena för att fly till Danzig. Christina Petersdotter var en av dem och hennes bönbok hamnade senare i Berlin. I den är en *Gregoriusmålning*,¹ men skärskådas boken visar det sig att två eller tre bilder gått förlorade. Det innebär

i så fall att ett kort bildprogram på tre eller fyra bilder kompletterat bönerna.² Börjar man studera Christina Peterdotters och de andra nötta och välanvända bönböckerna från Vadstena kloster lite närmare, visar det sig att här finns spår av en delvis förlopad bildvärld. Spår av bilder som ger ytterligare dimensioner till den spiritualitet som präglade vardagen i det medeltida klostret. Det är några av dessa handskrifters bildprogram som står i fokus för denna artikel.³

Bland handskrifterna från Vadstena klostrets nunnekonvent finns ett drygt trettio-tal illuminerade bönböcker av olika slag. Psalterierna och korböckerna har ibland påkostade initialer i guld, silver och olika färger, men inga figurativa utsmyckningar.⁴ Inte heller de bevarade exemplaren av syst-rarnas egen tidegård, *cantus sororum*, har försetts med illuminationer i någon nämnvärd omfattning. Även i dem är det huvudsakligen initialer med marginalrankor som pryder boksidorna.⁵ Det är i tideböckerna och bönböckerna med blandat innehåll som det finns flest spår av bilder. Några få bönböcker har haft omfattande bildprogram med många helsidesminiaturer, medan andra haft ett litet antal miniaturer eller figurinitialer (s.k. historierade initialer). Miniaturerna är undantagsvis målade direkt på pergamentet, istället är det vanligen kolorerade tryckta bilder, oftast trä-

snitt, som pryder handskrifterna. Miniaturramarna och marginaldekorationer är däremot målade på bokytan.⁶

Många av handskrifternas ursprungliga bilder är numera borta. Ibland har hela boksidor eller delar av dem blivit utskurna, och vad man ser idag är ett hål i pergamentet eller resterna av en boksida i inre marginalen, bredvid bindningen. Miniaturer som varit inklistrade har stundom avlägsnats helt och hållet och vad som då finns kvar förutom spår av lim, är ibland den handmålade ramen som omgett bilden. Exempel på tomma ramar med limspår inuti möter läsaren på ett stort antal sidor i Birgitta Andersdotters bönbok (KB A 80) medan det i Gävlebönboken (Gävle, Vasaskolan ms 2) är flera små initialer som skurits ut.⁷ Den vadstenabönbok som har flest bevarade miniaturer är Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok (KB A 43).⁸ Denna artikel bygger på tolv bönböcker från sent 1400-tal och tidigt 1500-tal varav fyra har tio eller fler bilder.

Tideboken UUB C 12

En av de många handskrifter som skrivits av Christina Hansdotter Brask är tideboken UUB C 12.⁹ I den har tre små träsnitt bevarats, medan det finns spår av inklistrade bilder på ytterligare åtta boksidor. De bilder som möter läsaren idag visar *Katarina av Vadstena* (fig. 1),¹⁰ *Gregoriusmässan*¹¹

Fig. 1. Katarina av Vadstena. Kolorerat träsnitt ur bönboken UUB ms C 12, f. 117r. Handskriften är skriven av Christina Hansdotter Brask, nunna i Vadstena kloster 1459–1520. © Uppsala universitetsbibliotek.

Katarina of Vadstena. Coloured wood cut from the prayer book UUB ms C 12, folio 117r. The manuscript was written by Christina Hansdotter Brask, nun in Vadstena Abbey 1459–1520.

samt *Pietà*.¹² Ett par av de förlorade miniatyrerna har varit i helsidesformat¹³ medan flertalet har varit betydligt mindre. Inte bara formatet utan även formen på bilderna varierar. Fem bilder, bl.a. Katarinabilden och *Gregoriumässan* är elliptiska.¹⁴ På folio 2r har den försvunna mandelformade bilden lämnat två röda konturspår som visar dess forna placering i yttermarginalen (fig. 2). På folio 48r har den förlorade ovala bilden endast lämnat en ljus skugga kvar på pergamentet. *Pietà*-bilden på folio 152r är däremot femkantig. Flera av dessa små bilder är inklistrade i marginalerna och saknar mestadels handmålade ramar, till skillnad från de flesta av de större rektangulära bilderna som ofta har kvar rester av ramar. På folio 1v finns t.ex. tydliga spår av ramen från en helsidesminiatur (fig. 2) och på folio 131v är till och med ett litet pappershorn kvar av bilden, en fortsättning på den röd/vita ramdekor som omgett motivet. Även på folio 163v finns ett par mycket små rester av en ram, men de visar ändå att en miniatur haft sin plats här, i detta fall en tryckt bild.

Vilka motiv som en gång prytt tideboken men gått förlorade, går till stor del att lista ut med hjälp av de bönetexter som står att läsa vid bilderna. På så vis kan ett bildprogram tentativt rekonstrueras, trots lakunerna. Den försvunna ovala bilden på folio 48r inledde S. Annas tidegård och har därför sannolikt prytt av ett Annamotiv, troligen *Anna själv tredje*. Förutom S. Katarina av Vadstena har att döma av texten även en oval bild av den heliga Birgitta hört till utsmyckningen¹⁵ – lämp-

ligt placerad strax före dottern (f. 117r, fig. 1). Någon form av mariabild bör ha prytt folio 94r som börjar med ”Jag hälsar dig jungfru Maria...”.¹⁶ Med tanke på textens omnämnande av bl.a. ängeln Gabriel är det tänkbart att *Bebådelsen* varit aktuell. Ytterligare en scen med jungfru Maria fanns på folio 163v, i anslutning till Marie sju fröjder, troligen Maria med Jesusbarnet. Intill bönen inför Veronikas svetteduk på folio 121v passar en bild av Kristi ansikte naturligtvis bäst, en så kallad *Sancta facies*. Tyvärr har ingen sådan bild bevarats från Vadstena kloster, men åtskilliga tryckta och handmålade sådana har bevarats från medeltiden.¹⁷ På folio 132r börjar Birgittas ”femton böner till Kristi pina”, lämpliga att illustrera med antingen en *Smärtoman*, *Arma Christi* eller – som på den föregående sidan, folio 131v – en *Golgatascen*. Bönen som inleds med rubrik på folio 185v ställs ”till Jesu namn”,¹⁸ varför ett Kristusmonogram passar bäst till bönetexten på folio 186r, kanske av samma typ som träsnittet i Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok (se nedan). Vad som mötte läsaren på den saknade inledningsbilden på folio 1v är svårare att avgöra. Texten är Treenighetens tidegård. Naturligtvis kan en *Nådstol* passa bra, som i exempelvis bönboken KB A 36 folio 3r, men som inledningsbild i vadstenabönböckerna verkar det ha funnits även andra motivmöjligheter.

Bönboken UUB C 68

Varken ägaren eller skrivaren av den lilla, nötta bönboken UUB C 68 är identifierade. Boken har förlorat en hel del av sin

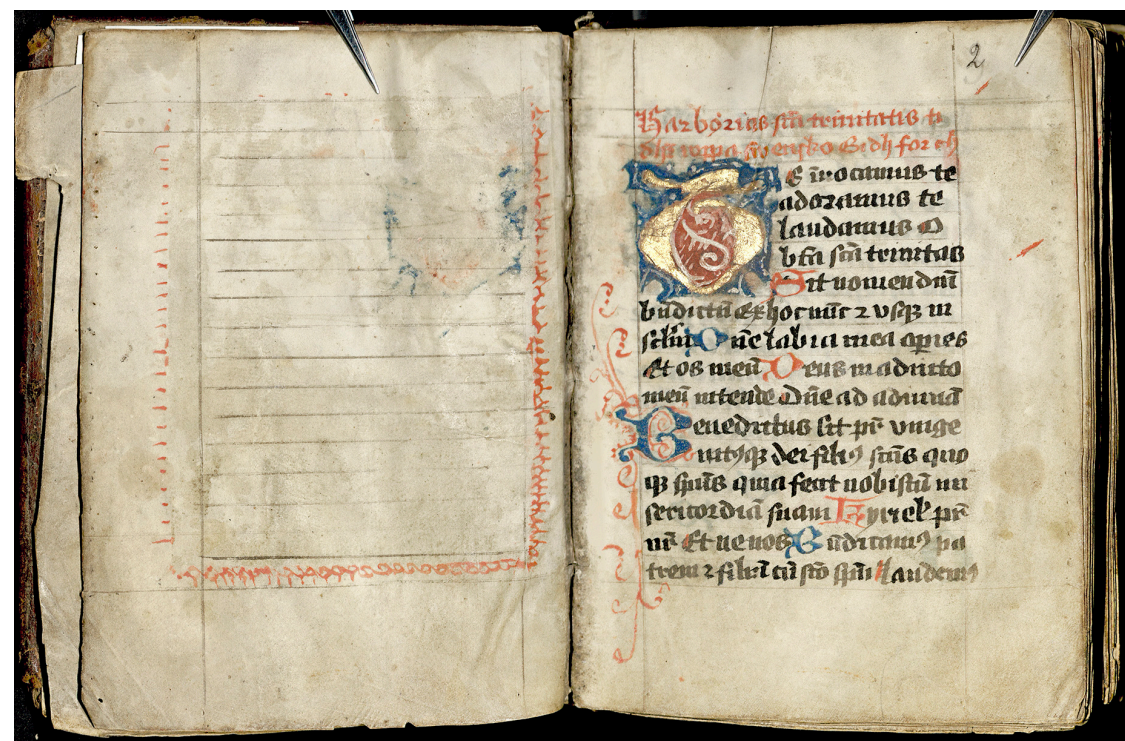

Fig. 2. Spår efter två förlorade bilder i bönboken UUB ms C 12, folio 1v-2r. Till vänster på uppslaget (1v) finns rester kvar av en ram kring den förlorade rektangulära miniatyren och i högra yttermarginalen (2r) spår av en tunn röd ram runt den förlorade elliptiska bilden. © Uppsala universitetsbibliotek.

Marks of two lost images in the prayer book UUB ms C 12, folio 1v-2r. To the left (1v) remnants from a rectangular miniature frame and to the right (2r) traces of a thin red frame around the lost elliptical image.

bildskatt men har kvar några bilder i bland annat marginalerna. Bilden på folio 97v är ett litet kolorerat träsnitt med *Golgota* och ansluter i storlek till de små träsnitten i den ovan nämnda UUB C 12.¹⁹ De populära helgonen S. Katarina av Alexandria, S. Barbara och S. Dorothea poserar leende i marginalerna på tre olika boksidor, målade direkt på pergamentet. Sankta Katarina uppträder till och med två gånger, först vid Katarinas tidegård på folio 47v (fig. 3),

och sedan även i samband med en Katarinabön på folio 127r. I båda bilderna är hon utrustad med sina sedvanliga attribut: hjul, svärd och bok. Sankta Dorothea framställs i skön gestalt och med blomsterkorg på folio 129r. Kvinnorna avbildas iklädda praktfulla röd-gröna dräkter, med höga kronor på huvudet och långt lockigt hår. De runda kinderna har små röda rosor och de små munnarna har röda läppar. Samma figurteckning ses också i miniatyren på folio

Fig. 3. Sankta Katarina av Alexandria. Bilden inleder S. Katarinas tidegård. UUB ms C 68, folio 47v. © Uppsala universitetsbibliotek.

Saint Catherine of Alexandria. The image opens the Hours of St. Catherine. UUB ms C 68, folio 47v.

95r, *Smärtomannen med passionsredskapen* (fig. 4). Sättet att teckna ansikten har vissa drag gemensamt med de figurer som ses i två andra vadstenahandskrifter: *Gregoriusmässan* i Linköpingsmissalet UUB C 420 (fig. 6) och Christina Petersdotters bönbok (Theol. lat. 71).²⁰

Bönboken C 68 var ursprungligen rikt illuminerad. Många av de i marginalen nedhängande dekorationerna i form av

stjärnor, blommor och lockigt utformade hängen, har med tiden nöts bort genom det flitiga tummandet av boksidorna. Måleriet är mestadels utfört i rött och grönt. Det har en utformning som genom sin sirlighet skiljer sig från merparten av de bevarade illuminationerna från Vadstena. Här finns också spår av ommålning och raderingar.²¹ Några blad har skurits bort, samtidigt som texten blivit ifyllt för att synas

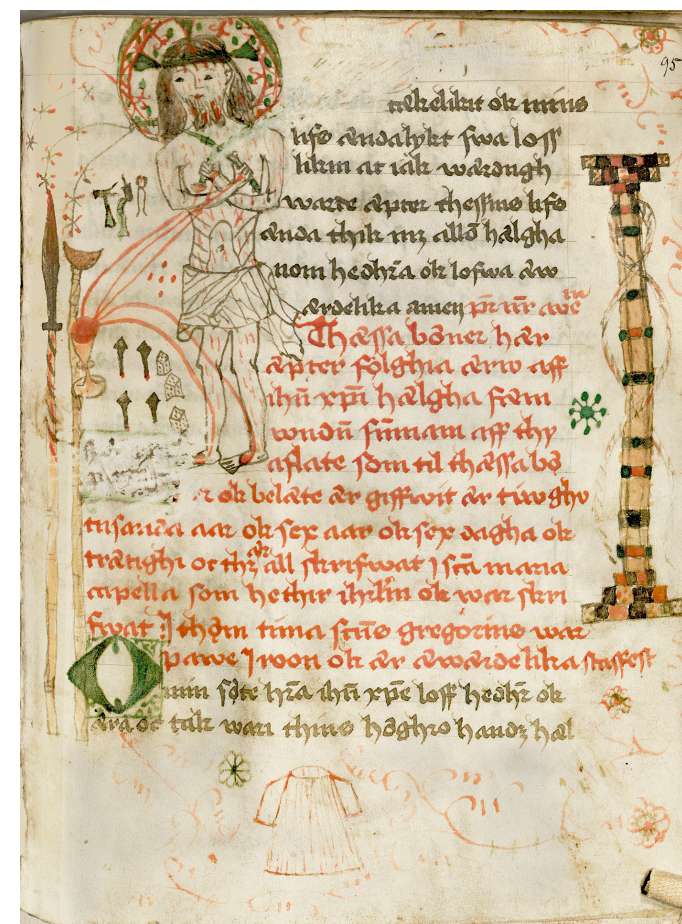

Fig. 4. Smärtomannen omgiven av passionsredskap, ur bönboken UUB ms C 68, folio 95r. © Uppsala universitetsbibliotek.

The Man of Sorrows surrounded by the instruments of the Passion, from the prayer book UUB ms C 68, folio 95r.

bättre på vissa ställen.²² Den bitvis ifyllta texten och utformningen av initialerna på folio 69v kan också tyda på att en senare ägare förbättrat vissa textpartier i samband med att boken övertagits från företrädaren.

På några platser i bönboken har en av de två skrivarskorna lämnat sina initialer, infogade i de större röda anfangerna. Initialerna MP återfinns på folio 61r, 78r, 80r,

101v, (125v raderade), 133v och 142v.²³ Det finns två nunnor som dessa initialer rimligen passar till, Margareta respektive Magdalena Pavelsdotter.²⁴ Vem som ägt eller brukat den är däremot okänt. En gissning är att det kan vara någon med namnet Dorothea, eftersom detta helgon återkommer flera gånger i bönerna samt i bild.

Bönbokens bilder har varit införda med hjälp av tre olika tekniker. Dels har vi de

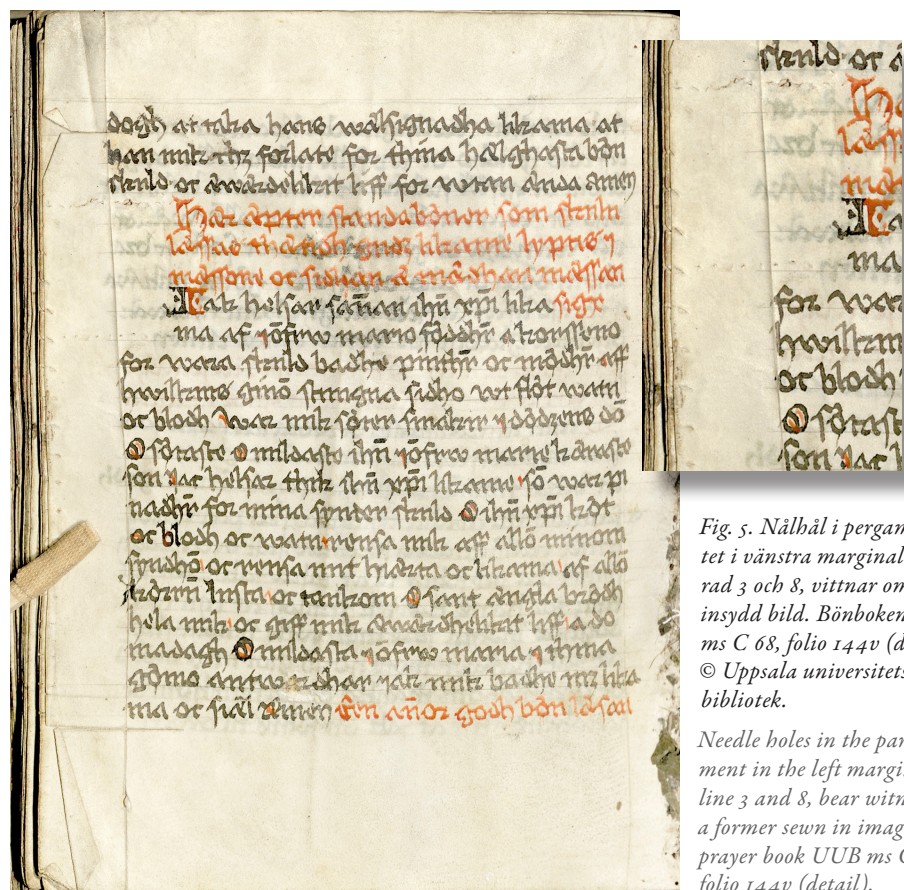

Fig. 5. Nålhål i pergamentet i vänstra marginalen, vid rad 3 och 8, vittnar om en insydd bild. Bönboken UUB ms C 68, folio 144v (detalj).
© Uppsala universitetsbibliotek.

Needle holes in the parchment in the left margin, at line 3 and 8, bear witness to a former sewn image. The prayer book UUB ms C 68, folio 144v (detail).

direkt på pergamentet målade bilderna av jungfruhelgonen, *Smärtomannen* och ett par stora röda hjärtan i marginalerna.²⁵ Lim har naturligtvis använts för att foga in vissa bilder,²⁶ men det finns också synålshål som visar att flera av dem varit fastsydda.²⁷ Ett tydligt exempel är den lilla bild på folio 144v som sytts fast i över- och underkanten, tätt intill textkolumnen (fig. 5). Röda stygn ses också där folio 96 infogats mot bindningen och i några fall i de inre mar-

ginalerna. Några av de fastsydda bilderna har bara varit fästade i över- eller ytterkanten av boksidorna. Placeringen av nålhålen skulle i dessa fall kunna tolkas som spår efter illuminationsskyddande ”gardiner”,²⁸ men i C 68 finns bara spår av underliggande illuminationer på två av de tio ställena.²⁹ Däremot skulle det passa bra in med bilder till texten på dessa ställen, eftersom de är placerade i anslutning till nya textavsnitt eller viktiga böneteman. Några av bilder-

Fig. 6. Gregoriusmessa, inklistrad miniatur i Linköpingsmissalet UUB ms C 420, folio 11v.
© Uppsala universitetsbibliotek.

Mass of Saint Gregory, miniature pasted into the Linköping Missal UUB ms C 420, folio 11v.

na har mer eller mindre skymt texten, men genom att fästa dem längs ena sidan kunde de vikas undan så att hela texten blev läsbar.³⁰ Ett exempel är raden av nålhål i överkanten på folio 89 som antyder att en sidtäckande bild hängt ned mellan folio 89 och 90, fäst på folio 89v. Detta skulle passa bra då en viktig och gärna bildackompanjerad bön börjar på folio 90r: Femton böner till Kristi pina. Folio 90r är dessutom försedd med en jämförelsevis påkos-

tad marginaldekor, vilket visar på börens betydelse. Tillsammans skapar bilden och marginaldekoren ett helt uppslag med tydlig betoning. För att läsa den röda ingressen på folio 89 vek man undan bilden, och när man kom till bönen veks bilden ned och flankerade texten. Den bild som visades var rimligtvis hämtad ur passionsberättelsen eller visade Kristi sår.

Texterna vid de tomma bildytorna i C 68 tyder på att de förlorade bilderna fram-

ställt i tur och ordning: *S. Anna*,³¹ *jungfru Maria*,³² *passionsmotiv*,³³ *Sancta facies*,³⁴ *Kristusmonogram*,³⁵ *Kristi uppståndelse*,³⁶ *Marie smärtor*,³⁷ *Marie himmelsfärd*,³⁸ *S. Anna*,³⁹ *evangelisten Johannes*⁴⁰ samt troligen en *hostia* eller *monstrans*.⁴¹ Ovanför det röda hjärtat på folio 138v finns ett tecknat svärd som utsatts för raderingsförsök. Bönen handlar om Marie smärtor, i detta fall de fem svärd som genomborrade Marias hjärta inför åsynen av sonens lidande.⁴² Det röda hjärtat med fem svarta sår och fyra spikar, samt svärdet passar väl ihop med bönen. Ytterligare ett hjärta pryder marginalen på folio 140v, men här handlar bönen istället om Jesu hjärta.

Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok, KB A 43

Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok är den av vadstenabönböckerna som har kvar störst andel av sin ursprungliga bildskrud.⁴³ Bara två av de ursprungligen tio miniatyrerna har gått förlorade. Eftersom ramarna tydligt markerar var de försvunna bilderna varit placerade samt att de haft ledsagande rubriker, går det att tentativt fastställa även deras motiv.

Den inledande miniatyren visar en tronande *Madonna*, som sitter med barnet och en bok i knäet (fig. 7).⁴⁴ Den är en av de få miniatyrer från Vadstena som målats för hand och alltså inte är ett tryck. Stilistiskt och kvalitetsmässigt avviker den från bilderna i UUB C 68, Christina Peterdotters bönbok och missalet UUB C 420 för Linköpings stift. Maria framställs på ett mycket konventionellt sätt sittan-

de på en grön tron med höga ornamenterade karmar. Hennes ansikte visar de för det slutande 1400-talet typiska dragen med hög panna, liten haka med grop, liten mun och markerade ögonbryn. Hennes låga krona och vecken på hennes dräkt är däremot lite omodernt framställda för att höra till tiden kring 1500. Även Jesusbarnets gloria visar att det är en senmedeltida bild, genom de i korsform grupperade strålarna.⁴⁵ Även *Gregoriusmässan* förefaller vara en handmålad miniatyr som klistrats in, inte ett tryck.⁴⁶ Övriga bilder är däremot inklistrade tryck. Bildprogrammet för övrigt omfattar *Birgitta och Katarina tillsammans med Kristus* (fig. 8),⁴⁷ *Kristusmonogram*,⁴⁸ *Kristi sårade hjärta med passionsredskap*,⁴⁹ *Anna själv tredje*,⁵⁰ *Johannes döparen*,⁵¹ *S. Kristoffer*,⁵² och *Arma Christi med Agnus Dei*.⁵³

Flera av bilderna i Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok är försedda med text. Av texten i kopparsticket med Kristus, Birgitta och Katarina framgår att bilden kommer från det birgittinska klostret i Dendermonde, Marientroon (fig. 8).⁵⁴ Tryckpressens historia i Vadstena varade bara ett halvår,⁵⁵ men i andra kloster varade tryckeriverksamheten längre.⁵⁶ Att importera bilder från ett dotterkloster kan förstås ha varit ett lämpligt alternativ när man själv saknade den resursen.

Den nederländska tråden löper vidare i bilden med Kristusmonogrammet på folio 89v, då texten under och runt monogrammet är skriven på holländska.⁵⁷ Även Kristi-sår-bilden på folio 105v innehåller holländsk text,⁵⁸ medan bilderna på folio 123v

Fig. 7. Jungfru Maria med barnet. Handmålad miniatyr som limmats in i Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok, KB ms A 43 folio 4v. Beskuren. © Foto Jens Gustavsson, Kungliga biblioteket, Stockholm.

The Virgin with Child. Hand painted miniature pasted into Ingegerd Ambjörnsdotter's prayer book, KB ms A 43 folio 4v. Cropped.

(*Anna själv tredje*) och 160r (*Arma Christi*) endast bär namninskrifter. Som Maja Braaten visat har troligen även *Gregoriusmässan* på folio 119r haft en holländsk, tryckt förlaga.⁵⁹

Birgitta Andersdotters bönbok, KB A 80

Birgitta Andersdotter levde i klostret mellan 1491 och 1532. Hennes bönbok övertog sedermera av abbedissan Katarina

Bengtsson Gylta (1546–93). Ägarskiftet avslöjas genom de delvis raderade ursprungliga BA-initialerna och de sedan införda "KB" överst i marginalen på folio 16r i handskriften KB A 80. Genom ägar- och skrivarinitialerna kan bönbokens tillkomst dateras till perioden 1518–1532,⁶⁰ men den har alltså varit i bruk av abbedissan även senare under 1500-talet. I sitt ursprungliga skick var detta en för Vadstenasammanhang enastående påkostad bönbok med rik

Fig. 8. Heliga Birgitta och hennes dotter Katarina av Vadstena tillsammans med Kristus. Kopparstick från Birgittinklostret Marien tron i Dendermonde. Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok, KB ms A 43, folio 43v. © Foto Jens Gustavsson, Kungliga biblioteket, Stockholm.

Saint Birgitta and her daughter Katarina of Vadstena together with Christ. Copperplate from the Birgittine monastery of Marien tron at Dendermonde. The prayer book of Ingegerd Ambjörnsdotter, KB ms A 43, folio 43v.

dekor och ett tjugoen bilder omfattande program. Av alla dessa återstår bara miniatyren på folio 15v (fig. 9). Den är målad direkt på pergamentet, medan de övriga var inklistrade. Bilden är en framställning av Kristi sidosår tillsammans med några av pinoredskapen, men har ingen koppling till den efterföljande texten, som är Helige Andes tidegård. Istället fungerar den som öppningsbild till hela bönboken.⁶¹

Eftersom alla bilder utom sidosårsminiaturerna omgavs av dekorativa ramar som målats på pergamentet runt miniatyrerna finns det mycket konkreta tecken på bildernas forna placering. Inuti ramarna ses ofta spår av limmet. De handmålade tomma ramarna ledsagas genomgående av röda rubriker som inleder de efterföljande bönerna. I de flesta fall ger de en god indikation om miniatyrernas motiv även i denna bönbok. Följande motiv kan då identifieras: *Nådstol/ Treenighet*,⁶² *Rosenkransmadonna*,⁶³ *Heliga tre konungar*,⁶⁴ *Kristi sår/sårade lemmar*,⁶⁵ *Pietà/jungfru Maria*,⁶⁶ *Bebådelsen*,⁶⁷ *Kristi uppståndelse*,⁶⁸ *S. Barbara*,⁶⁹ *Maria Magdalena*,⁷⁰ *S. Andreas*,⁷¹ *S. Hieronymus*,⁷² *Ecce homo/Jesus inför Pilatus*,⁷³ *Jesu blod/sår*,⁷⁴ *jungfru Maria*,⁷⁵ *S. Martin*,⁷⁶ *Sancta facies*,⁷⁷ *apokalyptisk Madonna*,⁷⁸ *S. Margareta*,⁷⁹ *Pietà/Marie sorger*.⁸⁰

Övriga bönböcker med bilder

Ytterligare åtta bönböcker från Vadstenasystrarnas konvent har spår som visar att de varit försedda med bilder, men deras bildprogram har varit betydligt kortare än de fyra presenterade (se tabell 1, s. 41 och bilaga). Fyra utvalda bilder varde-

Fig. 9. Kristi sidosår i naturlig storlek, tillsammans med några av passionsredskapen. Birgitta Andersdotters bönbok, KB ms A 80 folio 15v. © Foto Jens Gustavsson, Kungliga biblioteket, Stockholm.

The wound in Christ's side painted in full size, together with some of the instruments of the passion. The prayer book of Birgitta Andersdotter, KB ms A 80, folio 15v.

ra har prytt boksidorna i den inledningsvis nämnda Christina Peterdotters samt i Katarina Tyrgilds dotters (Giessen 881) och Dorotea Nilsdotters bönbok (A 81). Den rikt påkostade Jungfru Marie örtagård⁸¹ har kvar sina tre ursprungliga bilder, visan-

de kolorerade tryck som importerats till klostret. Christina Peterdotters bönbok hade sannolikt ytterligare tre bilder förutom *Gregoriusmässan*.⁸² Två av de saknade bilderna var placerade vid böner med Treenigheten som tema, vilket gör det sannolikt att åtminstone någon av dem visat en *Nådastol*.⁸³ En *Nådastol* kan även ha funnits på det förlorade arket mellan blad 2 och 3 i Gävlebönboken, som inledning till Treenighetstidegården. Katarina Tyrgilsdotters bok (Giessen 881) har sannolikt också haft en *Nådastol* som öppning till Treenighetstidegården.⁸⁴ Bönerna kring bilden på folio 109v i denna bönbok ska läsas vid elevationen av hostian, varför en hostia eller monstrans är ett lämpligt motiv. I anslutning till bönerna om Kristi fem sår och femton böner till Kristi pina är en *Kristi sår-bild* passande.⁸⁵

I Dorotea Nilsdotters bönbok fortsätter temat med Jesu sår⁸⁶ och jungfru Maria.⁸⁷ Ett betydligt mer ovanligt motiv har sannolikt ingått i hennes bok, *Barnamorden i Betlehem*.⁸⁸ Motivet på folio 49r låter sig inte identifieras och hennes bok avslutas med en tryckt bild av *S. Markus* på den bakre pärmens insida.

Även Margareta Matsdotters bönbok (RA E 9068) har haft bilder med passionsmotiv på åtminstone två boksidor.⁸⁹ Liksom flera andra har den Treenighetens tidegård som första längre text, vilket kan innebära att den haft en *Nådastol* där.⁹⁰ Vad som leddes de olika bönerna på folio 31v går inte att fastställa,⁹¹ men på det saknade bladet mellan f. 125 och 126 har med största sannolikhet *Alla helgon* avbildats.

Den lilla bönboken UUB C 480 har en enda bild, *Johannes evangelisten & Johannes döparen*. Liksom Markusbilden i Dorotea Nilsdotters bönbok har pärmens insida fått bli den plats där den handmålade miniaturen klistrats in.

Det är alltså möjligt att en *Nådastol* ingått i några av bönböckerna, om man kopplar samman motivet med Treenighetens tidegård. Passionsmotiven är annars det tema som dominerar dessa bönböckers kortare bildprogram och jungfru Marias roll är mindre framhävd i dem än i de andra fyra bönböckerna. En Mariabild hör till Jungfru Marie örtagård (A 12 f. 3v, fig. 10) och av texten att döma ingick en Mariabild även i Dorotea Nilsdotters bönbok.⁹²

Christina Hansdotter Brask har medverkat i åtminstone två av de aktuella bönböckerna. I Katarina Petersdotters tidebok (UUB C 443) har hon utfört bilden med *Kristi sår med nomina sacra* på folio 11v direkt på boksidas pergament (fig. 11). (Vad som stått som inledning till Psaltaren på folio 53v är det inte möjligt att avgöra.) Bilden med det sårade hjärtat och Jesus och Marias namn i denna bönbok hör tematiskt ihop med Kristi-sår-bilden i Birgitta Andersdotters bönbok (fig. 9), men i de övriga bönböckerna finns det inget stöd för motivets förekomst. Däremot dyker det upp i andra Vadstenahandskrifter, nämligen i ett lektionarium som tillhört nunnorna (KB A 3) och en bibel (KB A 1). Såret på hjärtat i dessa bilder har dessutom den latinska inskriften "fons amoris" (kärlekens källa). Betydelsebärande hjärtan finns även på två ställen i marginaler-

na i C 68, ett vardera för Jesus och Maria. Små hjärtan i marginaldekoren är ganska vanliga i Vadstenahandskrifterna och kan uppfattas som en del av ikonografien. De påminner då bokens läsare om både Jesu sårade hjärta och Marias smärtor, vilket var mycket viktiga teman i den birgittinska spiritualiteten.⁹³

Fig. 10. Jungfru Maria med barnet. Kolorerat träsnitt. Jungfru Marie örtagård, KB ms A 12, folio 4v. © Foto Jens Gustavsson, Kungliga biblioteket, Stockholm.

The Virgin with Child. Coloured wood cut. The Mirror of Our Lady, KB ms A 12, folio 4v.

Bild och bön

När boksidorna i bönböckerna undersöks framträder olika typer av spår av förlorade bilder. Åtta av bönböckerna från Vadstena visar sig ha haft ett mindre antal bilder, färre än tio. En av de mer kända bönböckerna med bevarade bilder är Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok som har tio miniatyrer i bildprogrammet. I den har bara två av bilderna gått förlorade. Lika många bilder som denna bönbok hade en gång även UUB C 12, men i ett mer anspråkslöst utförande med små bilder utan ramar, ofta placerade i marginalerna. Det ojämförligt mest omfattande bildprogrammet har Birgitta Andersdotters bönbok haft med sina ursprungligen tjugoen miniatyrer. Liksom i Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok prunkar boksidorna i denna bönbok och de förlorade bildernas placering identifieras enkelt med hjälp av de nu tomt gapande ramarna. Nästan lika omfattande bildprogram som Birgitta Andersdotters bönbok visar det sig att även den nötta C 68 har haft. Där finns sju av de nitton motiven kvar idag. I likhet med C 12 har de flesta bilder i C 68 varit placerade i marginalerna och inte haft ramar målade på boksidorna.

Lite udda är den 1510 daterade *Jungfru Marie örtagård*.⁹⁴ Bönboken innehåller nämligen systrarnas speciella tidegärd medan de andra antingen är tideböcker eller bönböcker med blandat innehåll. Det är den enda påträffade birgittinska veckoritualen med bilder, och den har ett jämförelsevis påkostat utförande med guld och silver i marginalrankor och initialer

(fig. 10). Bildprogrammet förefaller intakt men omfattar endast tre motiv. Praktfullheten i den är i paritet med Birgitta Andersdotters och Ingegerd Ambjörnsdotters bönböcker, men textinnehållet är ett annat.⁹⁵

Vadstenssystrarnas bönböcker har följaktligen haft betydligt mer omfattande bildprogram än vad som tidigare varit känt. Drygt åttio bilder har varit infogade i de studerade handskrifterna. När bilderna i bönböckerna identifieras med hjälp av de bredvidstående texterna framträder ett bildurval med två huvudteman, Jesu lidande och jungfru Maria. Detta är i överensstämmelse med textinnehållet i bönböckerna.⁹⁶ Förutom de för tideböcker karakteristiska officierna behandlar de många bönerna huvudsakligen olika aspekter av jungfru Maria och Jesu lidande.⁹⁷ Text och bild behandlar både Marie fröjder och smärtor, och Jesu lidande framställs genom att fokusera ömsom lidandesåren och ömsom scener ur passionsberättelsen. För Kristusframställningarna är det en mängd variationer på lidandestemat, där också de enskilda såren och blodet tar visuell plats i åtminstone sex av böckerna. Blodsmystiken är också ett tydligt drag i dessa bönböcker, både i text och bild. Ett i senmedeltiden populärt tema är också bilden av Jesu ansikte, *Sancta facies*, och Kristi heliga namn. Tre *Sancta facies*-bilder och fyra bilder med Jesu namn (*nomina sacra*) har troligen ingått i bildprogrammen.

Antalet helgonböner är numerärt sett stort i bönböckerna, men det avspeglas däremot inte i bildmaterialet. Den heliga

Fig. 11. Kristi sår med *nomina sacra*, inledning till dödsufficiet i tideboken UUB ms C 443, folio 11v. © Uppsala universitetsbibliotek.

The Wounds of Christ with nomina sacra, introducing the Office of the Dead in the prayer book UUB ms C 443, folio 11v.

Birgitta och hennes dotter Katarina avbildas dessutom endast i tre av helgonbilderna, vilket i det birgittinska sammanhanget möjligen kan anses lågt.⁹⁸ Antalet böner till eller av Birgitta är avsevärt större. Birgitta finns med i tre och Katarina i två miniatyrer, och i Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok framställs de dessutom i samma bild (fig. 8). En av de bönböcker som haft

flest helgonbilder är Birgitta Andersdotters, med tre kvinnliga och fyra manliga helgon,⁹⁹ men den bär inga spår av någon bild med namnhelgonet och ordensstiftaren, den heliga Birgitta. I C 68 fanns lika så sju helgonbilder men där åskådliggörs däremot bara ett manligt helgon, medan kvinnohelgon i bild visas sex gånger. Av de kvinnliga helgonen förutom Maria, av-

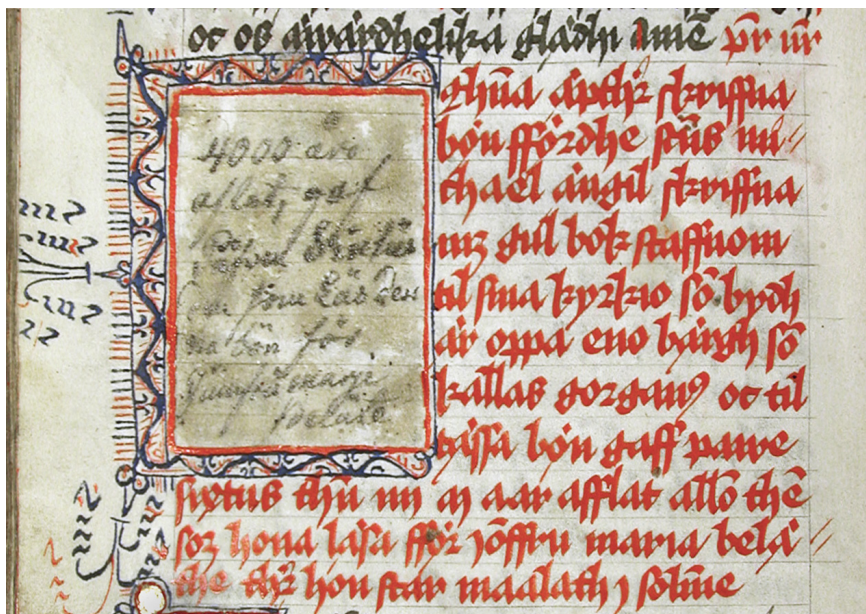

Fig. 12. Tom miniatyrram med sekundär text på bildytan. Rubriken bredvid bildramen talar om avlat till "... alla de som henne [dvs bönen] läsa inför jungfru Marias beläte då hon står målad i solen". Detalj ur Katarina Bengtsdotters bönbok KB A 80, folio 193v.

© Foto Jens Gustavsson, Kungliga biblioteket, Stockholm.

Empty miniature frame with secondary inscription where the image was placed. The rubric next to the frame assures indulgence to "... all who read her [i.e. the prayer] in front of the image of the Virgin as she is standing in the sun." Detail from the prayer book of Katarina Bengtsdotter KB ms A 80, folio 193v.

bildas framförallt S. Anna,¹⁰⁰ men i C 68 framträder även S. Barbara, S. Dorotea, S. Maria Magdalena och S. Katarina av Alexandria i bild.¹⁰¹ Här finns ingen heliga Birgitta eller Katarina av Vadstena. Av de sju olika manliga helgon som framställs i bild är det bara två som förekommer mer än en gång. Pärbilden i C 480 visar de båda Johannes, evangelisten och döparen. De ingår i bildsviterna även i C 68 och Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok. Av de övriga manshelgonen ingick två i bildprogram-

met i den sistnämnda och fyra i Birgitta Andersdotters bönbok (se tabell 1, s. 41).

De rubriker som inleder bönerna ger inte bara upplysningar om de förlorade motiven utan bidrar också med förklaring till vissa bilders dåtida popularitet, avlatssystemet. I exempelvis Birgitta Andersdotters bönbok kan man i rubriken på folio 193v läsa att den efterföljande bönen skall läsas inför bilden som visar "Marias beläte då hon står målad i solen", och skall då ge 4000 års avlat enligt garanti från påven

Sixtus IV (fig. 12). Uttrycket "Maria ... i solen" är ett sätt att benämna en apokalyptisk madonna, dvs. Maria stående i en strålförsedd mandorla med månen under sina fötter. Ytterligare exempel på "effektfulla" böner att läsas inför vissa specifika motiv förekommer även i de andra bönböckerna. Avlatssystemet bidrog väsentligt till populariseringen av sådana motiv som *Gregoriusmässan*,¹⁰² *Rosenkransmadonnan*,¹⁰³ *Kristi blodsdroppar*,¹⁰⁴ *Sancta facies*,¹⁰⁵ med flera. Att förrätta sin bön inför en dylik bild var angeläget och de är därför vanliga i det medeltida bildmaterialet.

Flera av bönböckerna från Vadstena inleds av en tidegård. I några fall har de bilder som inlett tidegårderna försvunnit. Bilderna har uppenbarligen upptagit en viktig plats som öppningsbilder/frontespiser. Motivens direkta anslutning till den efterföljande tidegården är då osäker.¹⁰⁶ Detta visar sig exempelvis i Kristi-sår-bilden som står som öppningsbild till Helige Andes tidegård i Birgitta Andersdotters bönbok (fig. 9), och i Katarina Petersdotters bönbok där dödsufficiet inleds med Jesu sårade hjärta. Framhävandet av Kristi-sår-bilden i Birgitta Andersdotters bönbok har inte primärt med avlat att göra utan med andra och mer magiska föreställningar i anslutning till spiritualiteten.¹⁰⁷ Den bön som dylika såravbildningar förknippas med ingår i andra bönböcker från Vadstena, men har uppenbarligen inte visualiserats på ett lika bestående sätt som i Birgitta Andersdotters bönbok. Inledningsbilderna i denna och i ytterligare en Vadstena-förknippad bönbok (KB A 36) hör till de

få Vadstenaminiatyver som målats direkt på boksidas pergament, vilket sannolikt har bidragit till att de har bevarats.

I undersökningen är det bara Katarina Petersdotters och Birgitta Andersdotters bönböcker som har Helige Andes tidegård som inledningsufficiet. Flertalet inleds nämligen av Treenighetstidegården.¹⁰⁸ I den nyssnämnda A 36 har en *Nådastol* placerats som inledning till Treenighetstidegården,¹⁰⁹ vilket kan uppfattas som en näraliggande tematisk koppling mellan bild och text.

Framställningarna av Maria har en inledande placering i både Jungfru Marie örtagård (fig. 10) och Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok (fig. 7) vilket knappast överraskar. I Gävlehandskriften och Margareta Mattsdotters bönbok är *Nådastol/Treenighet* tänkbar som inledande motiv utifrån texterna. För de övriga sex handskrifterna är det inte möjligt att avgränsa något bestämt motiv även om deras inledande officiut är Treenighetens. Det är naturligtvis mycket möjligt att något avlatsrelaterat motiv använts, på samma sätt som man gärna placerade t.ex. *Gregoriusmässan* i kyrkornas vapenhus. Effektfulla bilder gavs en strategisk placering för att så många som möjligt skulle få del av fördelarna, dvs. avlaten.

Bönböcker och bildtryck

Bildprogrammets bevarade tryckta bilder är inte så många men visar ändå på de internationella kontakter som Vadstenasystemet hade. Flera av de inklistrade bilderna i Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok vi-

sar att man hade kontakter med den egna ordens kloster i både Nederländerna och Tyskland. På kopparsticket med *Birgitta, Katarina och Kristus* finns till och med inskriften att den tryckts i Dendermonde, där Marientroon låg (fig. 8).¹¹⁰ Den nederländska grenen av orden var oerhört stark och under 1400-talet grundades ett tiotal kloster i regionen. Det tyska kontaktråde som främst märks i bilderna är Bayern, men man hade också kontakt med Lübeck. I Bayern bildades ett annat men mindre kluster av birgittinkloster, för där fanns både Gnadenberg, Maria Maihing-en och Altomünster.¹¹¹ Dessa tre kloster låg nära pilgrimsvägen från Rostock som ledde vidare till både Rom och Santiago de Compostela. Den geografiska placeringen gjorde även att klostren inte hade långt till Augsburg och Nürnberg, två viktiga tryckeriorter i dåtidens södra Tyskland.¹¹² Den stora kolorerade bilden av *Marie sju smärtor* (fig. 13) som inleder bibelhandskriften KB A 1 från Vadstena pekar också i samma geografiska riktning: Nürnberg.¹¹³ Samtidigt visar motivvalet att man inte var gammalmodig i Vadstena, utan i allra högsta grad med sin tid. Träsnittets upphovsman, Niklas Stör, är känd först från 1521 och verkade i Nürnberg.¹¹⁴ Handskriften som bilden infogats i är daterad 1526.¹¹⁵ Motivet är känt sedan tidigare men populariserades mot slutet av 1400-talet, med initiativ

från Nederländerna.¹¹⁶ I Vadstenabibeln framställs motivet enligt en av de konventioner som utbildades: Maria står med ett svärd riktat mot hjärtat, omgiven av medaljonger med de för henne sju smärtfyllda scenerna ur Jesu liv.

Vadstena klostrets internationella bildkontakter var på intet sätt unika i samtiden. Som exempelvis Kathryn Rudy visat med nederländska exempel så kunde bilder skickas mellan olika konvent med hälsningar, och sedan infogas i mottagarens bönbok.¹¹⁷ I den birgittinska kontexten har Mary Carpenter Erler visat på bildutbyte mellan Syon Abbey i London och de nederländska birgittinklostren.¹¹⁸ Man kan förmoda att även Vadstena kloster skulle ha producerat egna tryck i ganska stor omfattning, kanske för spridning inom orden, om man inte hade förlorat sin tryckpress redan samma år som den inskaffades, 1495. Man skall också hålla i minnet att den blandning av handskrivet och tryckt material som vadstenabönböckerna visar upp enligt Peter Schmidt var normalt för det sena 1400-talet,¹¹⁹ tvärt emot vad senare tiders sorteringsprinciper i biblioteken kan få oss att tro, eftersom tryckta och handmålade bilder ur samma böcker kan återfinnas i olika samlingar. Detta beror på att man ibland separerat handgjort material från tryckt i biblioteken. Tryckta bilder kunde därför avlägnas och sorteras som

Fig. 13. *Marie sju smärtor*. Kolorerat träsnitt av Niklas Stör, inklistrat på främre pärmens insida i Vadstenabibeln KB ms A 1. © Foto Jens Gustavsson, Kungliga biblioteket, Stockholm.

The Seven Sorrows of the Virgin. Coloured woodcut by Niklas Stör, pasted to the inside upper cover of the Vadstena Bible KB ms A 1.

t.ex. ettbladstryck, och hamnade sedan kanske i en helt annan del av samlingarna än handskrifterna. I vissa arkiv och bibliotek kan man därför påträffa bilder som tagits ut ur handskrifter, men ofta utan att man antecknat från vilket verk man tagit bilden. De ettbladstryck som finns i samlingarna på Uppsala universitetsbibliotek och Kungliga biblioteket i Stockholm har dock inte kunnat kopplas till handskrifterna från Vadstena, även om vissa motiv skulle ha kunnat passa in i kontexten.¹²⁰

Man kan naturligtvis fundera över andra orsaker till bildförlusterna i bönböckerna. Eftersom de infogats med olika tekniker har de rimligen också avlägsnats på olika sätt. Med ganska enkla medel kan man sprätta bort en insydd bild utan att annat än nålhålen blir kvar i pergamentet. Man kan också tänka sig att tråden med tiden blivit skör och brustit. De textila spåren ses framförallt i bönboken C 68. Märken efter lim på de tomma bildytorna ger en annan förklaring, men slutsatsen att man generellt sett använde dåligt lim i Vadstena håller inte heller. Spår av bildremсор i innerkanterna på boksidorna vittnar tvärtom att vissa bilder blivit avlägsnade med viss ansträngning.

Bönboksbilderna kan naturligtvis ha varit attraktiva att tillägna sig för egen ögonfröjd eller andaktsbruk, i den mån som de varit gångbara i den lutherska kyrkan. De kan å andra sidan också ha betraktats som opassande och katolska i framtoningen och därför refuserats. De många sekundä-

ra anteckningar som återfinns i marginaler, inte minst på och bredvid flera av de tomma bildytorna i Birgitta Andersdotters bönbok, vittnar om en klart antikatolsk referensram hos den kommenterande.¹²¹

En bönbok var en av nunnornas få personliga ägodelar och påverkade det andliga livet genom både orden och bilderna. Men det var inte bilden av den heliga Birgitta som i första hand mötte den bedjande Vadstenanunnans blick. På öppningsbilderna i C 12, Jungfru Marie örtagård och Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok är det istället jungfru Maria som möter läsaren: nunnans främsta förebild och vägvisare genom livet. När Katarina Petersdotter och Birgitta Andersdotter öppnade sina bönböcker såg de istället bilden av Jesu sår (fig. 9, 11). Sårbilderna ledde de bedjande systrarna direkt till passionens och inkarnationens mysterium. Några av motiven i nunnornas handskrifter väver dessutom samman Marias lidande med Kristi lidande. Genom sin konkretion kan bilderna leda oss nutida betraktare närmare senmedeltidens betydligt mer än idag fysiskt präglade fromhet. Ytterligare en viktig aspekt av den tidens fromhet kommer till uttryck i de många bönboksbilder som förknippas med avlat, inte minst *Gregoriusmässan*, *Sancta facies* och bilden av Kristi sår. Bilderna i systrarnas bönböcker handlar om efterföljelse, inlevelse och salighet, det allra viktigaste för en Vadstenanunna, vare sig hon hette Birgitta, Christina, Katarina, eller Ingegerd.

Tabell 1. Motivförekomst i bönböckerna från Vadstena (röd skrift=bevarad bild).

MOTIV/HSKR	C12	C68	C443	C480	E9068	A43	A80	Berlin	Giessen	A12	A81	G2
Rosenkrans/apokal. madonna							97v 193v					
Bebädelsen	91r						137r					
Madonnabild	163v	61r				4v	186v			3v	49v	
Pietà	152r						130v					
Marie smärta/hjärta		110v 138v					200v					
Marie upptagelse		111v										
S Anna	48r	50r 123v				123v						
S Birgitta	116r					43v				129v		
Katarina Vadstena	117r					43v						
S Dorotea		129r										
S Katarina Alexandria		47v 127r										
S Barbara		128r					154v					
S Maria Magdalena							160v					
S Margareta							197r					
Oidentifierat passionsmotiv	31v 131v	89r						95v				
Nädstol	2r				2v		81v	8v	72v			2/3
Golgata		97v										
Nomina sacra	186r	104r				89v				38v		
Jesu sår/hjärta		140v	11v			105v	15v 121v 183v			135/ 136		63v
Sancta facies	121v	99r					191v					
Gregoriusmässa	150v					119r		124v				
Smärtoman/Ecce homo/Arma Christi		95r			88r	160r	179r					
Uppståndelsen		105r					140v					
Hostia/monstrans		144v							109v			
Alla helgon					125/ 126							
Evang. Johannes		130r		pärm								
Evang. Markus											pärm	
S Andreas							169v					
Johannes döparen				pärm		129v						
S Martin							189v					
S Kristoffer						136r						
Tre konungar							105v					
Barnamorden											62r	
S Hieronymus							176v					
Kung David	22r											
Oidentifierat/annat	1v		53v		31v 73r				40v 95r		49r	15/16
Summa	15	19	2	1	4	11	20	3	5	3	5	2

Bönbok/ bildantal	bevarade	förlorade	urspr. antal
Berlin T.lat 71	1	3	4
Giessen 881	(1)	3	3 (4)
Gävle ms 2	0	2	2
KB A 12	3	–	3
KB A 43	7	2	9
KB A 80	1	19	20
KB A 81	1	4	5
RA E 9068	0	5	5
UUB C 12	3	11	14
UUB C 68	8	11	19
UUB C 443	1	1	2
UUB C 480	1	–	1

Tabell 2. Bildprogrammets omfattning i de tolv bönböckerna.

BILAGA.

Bildprogram i Vadstensyrstrarnas bönböcker

Förteckning över bönböckerna sorterade efter förvaringsort. Bevarade bilder är markerade med kursiv skrift.

1. Berlin, Staatsbibl. ms Theol. lat. 71 8°

Christina Petersdotters bönbok

- 8v Nådastol/Treenighet (Treenighetstidegård)
 95r oidentifierat motiv (sekundär pest-helgonlista)
 95v oidentifierat motiv (trefaldighetsböner)
 123v *Gregoriusmässa*

2. Giessen, Grossherzogl. Univ. bibl. ms 881, Katarina Tyrgildsdotters bönbok¹²²

- 40v *Fågel*
 72v Nådastol/Treenighet (Treenighetstidegård)
 109v Gregoriusmässa/Hostia/Monstrans (böner vid elevationen av hostian)
 135v/136r Jesu sår (böner om Kristi fem sår och femton böner till Kristi pina)¹²³

3. Gävle, Vasaskolan ms 2, bönbok¹²⁴

- blad2/3 Nådastol/Treenighet (Treenighetstidegård)
 blad 15/16 oidentifierat motiv¹²⁵

4. Stockholm, KB ms A 12, Jungfru Marie örtagård (*cantus sororum* på svenska)

- 3v *Tronande madonna med barnet*
 38v *Kristusmonogram med evangelistsymbolerna*
 129v *Heliga Birgitta ger sin regel till nunnor och munkar*

5. Stockholm, KB ms A 43, Ingegerd Ambjörnsdotters bönbok

- 4v *Tronande madonna med barnet*
 43v *Tronande Kristus tillsammans med S. Birgitta och Katarina*
 89v *IHS-monogram och evangelistsymboler*
 105v *Jesu korsfästa hjärta med passionsredskap*
 119r *Gregoriusmässa*

- 123v *Anna själv tredje*
 129v Johannes döparen
 136r S. Kristoffer
 160r *Arma Christi m Agnus Dei*

6. Stockholm KB ms A 80, Birgitta Andersdotters bönbok

- 15v *Kristi sidosår med passionsredskap*
 81v Nådastol/treenighet
 97v Rosenkransmadonna
 105v Heliga tre konungar
 121v Kristi sår/sårade lemmar
 130v Pietà/jungfru Maria
 137r Beädelsen
 140v Kristi uppståndelse
 154v S. Barbara
 160v S. Maria Magdalena
 169v S. Andreas
 176v S. Hieronymus
 179r Ecce homo/Jesus inför Pilatus
 183v Jesu blod/sår
 186v Jungfru Maria
 189v S. Martin
 191v Sancta facies
 193v Apokalyptisk madonna
 197r S. Margareta
 200v Pietà/Marie smärtor

7. Stockholm, KB ms A 81, Dorothea Nilsdotters bönbok

- 49r oidentifierat motiv
 49v Jungfru Maria
 62r Barnamorden i Betlehem
 63v Jesu sår
 Bakre pärmens insida: *S Markus*

8. Stockholm, Riksarkivet ms E 9068, Margareta Matsdotters bönbok

- 2v Nådastol (Treenighetstidegård)
 31v oidentifierat motiv ("smärre böner för syndare", en ofullständig och oidentifierad bön samt en nattvardsbön)
 73r Passionsmotiv

- 88r Passionsmotiv
 125/126 Alla helgon

9. Uppsala, UUB ms C 12, bönbok skriven av Christina Hansdotter Brask

- 1v oidentifierat motiv
 2r Treenighet/Nådastol
 22r Kung David i bön
 31v Korsbärandet
 48r Anna själv tredje
 91r Beädelsen
 116r S. Birgitta
 117r *S. Katarina av Vadstena*
 121v *Sancta facies*
 131v Golgata/Smärtoman/Arma Christi
 150v *Gregoriusmässa*
 152r *Pietà*
 163v Jungfru Maria (Madonna m barnet?)
 186r Kristusmonogram

10. Uppsala, UUB ms C 68, tidebok skriven av sign. MP

- 47v *S. Katarina av Alexandria*
 50r S. Anna
 61r Jungfru Maria
 89v Passionsmotiv
 95r *Smärtoman med passionsredskap*
 97v *Golgata*
 99r Sancta facies
 104r Kristusmonogram
 105r Kristi uppståndelse
 110v Marie smärtor
 111v Marie himmelsfärd
 123v S. Anna
 127r *S. Katarina av Alexandria*
 128r *S. Barbara*
 129r *S. Dorothea*
 130r evangelisten Johannes
 138v *Marie hjärta*
 140v *Jesu hjärta*
 144v Hostia/monstrans

11. Uppsala, UUB ms C 443,
Katarina Petersdotters tidebok

11v *Kristi sår med nomina sacra*
53v oidentifierat motiv (Psaltaren)

12. Uppsala, UUB ms C 480,
bönbok & teologiska texter

Pärminsida *Johannes evangelisten & Johannes
döparen*

Övriga nämnda handskrifter

Stockholm, Kungliga biblioteket: Ms A 1, Ms A 36,
Rålamb 4

Köpenhamn, Københavns universitet: Den Arna-
magnæanske håndskriftsamling, AM 422

Förkortningar

KB Kungliga biblioteket, National Library,
Stockholm

RA Riksarkivet, National Archive,
Stockholm

UUB Uppsala universitetsbibliotek/
University Library

Noter

- 1 Berlin, Staatsbibl. ms theol lat 71 in 8°, folio 123v. Bilden finns reproducerad i Hedström 2009, 220.
- 2 Se förteckning i bilaga.
- 3 Flera av bönböckerna har diskuterats av språkforskare, främst Hedlund, Carlquist och Hedström. Braaten har behandlat bilderna i en av dem. För Uppsalahandskrifterna finns en tryckt katalog, se litteraturlistan. Bokmåleriet i flera av handskrifterna har studerats i olika publ. av förf.
- 4 Undantag är de med vadstenadelar sammanbundna engelska 1200-talspsalterierna UUB C 460 och C 465.
- 5 KB A 12 är ett undantag, se nedan.
- 6 Ordet miniatyr har inte med storleken att göra, utan är beteckningen på den figurativa huvudframställningen på baksidan. Ordet härstammar från ordet mōnja/minios, som var det röda bläck man ursprungligen använde för utformningen av bokmåleriet. För terminologi om bokmåleri se Christine Jakobi-Mirwald *Medeltida bokmåleri. Illustrerat konsthistoriskt lexikon*, Signum 2012.
- 7 UUB C 475, Köpenhamn AM 422, Giessen 881 och KB Rålamb 4 (Christina Nilsdotter Gylenstiernas bönbok) har inga bildförkluster enligt Hedström 2009.
- 8 Handskriftens tryckta bilder studerades i Maja Braatens konstvetenskapliga magisteroppgave *Grafiske trykk i birgittinsk kontekst*, Oslo 2006.
- 9 Christina Hansdotter Brask verkade i klostrets skriptorium under lång tid och var nunna i klostret 1459–1520. Hennes skrivarhand identifieras i ett drygt tjugotal bevarade verk varav några få är signerade "ch". Hennes initialer, ch, finns på folio 2r, 52r, 142r och 172r i C 12. Bilderna har suttit på folio 1v, 48r, 94r, 116r, 121v, 131v, 163v, 186r. Hedström 2009 s 48f, 154, 498–505.
- 10 Folio 117r.
- 11 Folio 150v.
- 12 Folio 152r.
- 13 Folio 1v, 131v.

- 14 Mandelformade bilder på folio 2r, 48r, 116, 117r, 150v.
- 15 Folio 116r, bön till heliga Birgitta. Hedström 2009, 502.
- 16 Jungfru Marie fem hälsningar. Hedström 2009, 501.
- 17 Se Hamburger 1997, 195, 197.
- 18 Hedström 2009, 504.
- 19 Bilden mäter 6,3x5,5 cm. Den är tryckt på papper och dess baksida är tom.
- 20 Bild ur Berlinbönboken, se Hedström 2009, 220.
- 21 Folio 27r ommålad D-initial, raderingar av text och/eller dekor på f. 51v, 105r, 115rv, 127r, 139v, 147v, 148r.
- 22 Se Hedström 2009, 505–506. Ett delvis bortskuret textblad finns också efter inlagan.
- 23 Hedström 2009, 505–506.
- 24 Hedström 2009, 505, Silfverstolpe 1898 nr 155 respektive 262.
- 25 Röda hjärtan med svarta spikar ses i marginalerna på folio 138v, 140v.
- 26 Inklustrade bilder på folio 99r, 105r, 111v, 115v(?), 130r, 144v.
- 27 Hålen har inte med linjeringen av skrivytan att göra. Sömnadsspår i form av antingen hål eller hål med trådrestar finns på f. 50, 61, 89, 99, 105, 108, 110, 111, 123 och 144.
- 28 Vilket kan ses i KB A 12, UUB C 231 m.fl.
- 29 Spår av lim ses på folio 105r och 111v.
- 30 Bilder målade på pergament tål utan tvekan en sådan nötning, men lumpappersbilder kan möjligen ha varit mer sköra. Det är tänkbart att textilt baserade bilder använts.
- 31 Folio 50r, S. Annas tidedgård. Ett blad mellan 49 och 50 saknas och rubriktexten på fol 50r är ofullständig.
- 32 Folio 61r, Marie sju fröjder. Hedström 2009, 508. Spår efter bild H: 3,5 B: 2,2 cm.
- 33 Folio 89v, femton böner till Kristi pina. Hedström 2009, 509.
- 34 Folio 99r, bön till Kristi ansikte på Veronikas svetteduk. Se Hedström 2009, 509. Bildytan ca 6,6 cm hög och 5,7 cm bred. Synålshål längs tre kanter.
- 35 Folio 104r, bön till Jesu namn. Hedström 2009, 509. Bilden har lämnat en ca 4 cm hög oval fläck i yttermarginalen.
- 36 Folio 105r, S. Mechthilds fem böner till Kristi uppståndelse. Hedström 2009, 510. Många nålhål ses till vänster och höger om och ett par cm under bildytan. Limmet har inte varit utspritt över hela bildytan utan mest i kanterna och mitt på. H: 10,3 cm B: 6,8 (beskuren till vänster). På bildytan finns raderad text där ordet syster nämns två gånger.
- 37 Folio 110r, Marie fem sorger. Hedström 2009, 510.
- 38 Folio 111v, Marie fem fröjder när hon blev upptagen till himlen. Hedström 2009, 510. Folio 111v har många syhål och en liten röd trådrest kring bildytan, H: 6,5 B: ca 4,8 (limspår och syhål stämmer inte i bredd). En skugga som av en bildyta med grönt inslag ses även i marginalen på f. 115v.
- 39 Folio 123v, bön till S. Anna. Hedström 2009, 511.
- 40 Folio 130r, bön till S. Johannes evangelisten. Hedström 2009, 511. Det är mycket tydliga limspår efter bildens asymmetriska form, H: 11,4 cm, B: 2,5–5,5 cm.
- 41 Folio 144v, nattvards- och kommuniionsböner. Hedström 2009, 513. H: 3 cm, B: 2,5 cm.
- 42 *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala*, bd 2, 51; Hedström 2009, 513.
- 43 Bönbokens tryckta bilder studerades av Braaten 2006.
- 44 Folio 4v. Bilden är reproducerad hos Braaten 2006, 99; Hedström 2009, 212. De sju botpsalmerna med litanian är efterföljande text. Hedström 2009, 440.
- 45 Initialerna "kia" till vänster om tronen har ännu inte getts någon rimlig förklaring.
- 46 Folio 119r, bön till Jesus med referens till påven Sixtus IV. Hedström 2009, 444.
- 47 Folio 43v, Treenighetens tidedgård. Enligt Braaten 2006, 31 är miniatyren ett kopparstick medan de övriga trycken är träsnitt.

- 48 Folio 89v, bön till Jesu namn. Hedström 2009, 442.
- 49 Folio 105v, bön till Jesu hjärta. Hedström 2009, 443.
- 50 Folio 123v, bön till S. Anna. Hedström 2009, 444.
- 51 Folio 129v, bön till Johannes döparen. Hedström 2009, 444.
- 52 Folio 136r, bön till S. Kristoffer. Hedström 2009, 445.
- 53 Folio 160r, bön till det heliga korset. Hedström 2009, 446.
- 54 Collijn attribuerar trycket till den s.k. Mäster GM, se Braaten 2006, 37.
- 55 Gejrot 1996, diariens nr 921.
- 56 Se Braaten 2006, 79ff. Marienwater (1434–1713) var moderkloster till Marientroon (1464–1784). Marienwaters tryckeri behandlas i *Birgitta van Zweden 1303–1373*, Uden 1986, 17–30.
- 57 Braaten 2006, 41.
- 58 Se Collijn 1918, 67.
- 59 Braaten 2006, 47.
- 60 En av skrivarna var Christina Magnusdotter som var i klostret 1518–55.
- 61 Se hela artikeln av Sandgren 2011.
- 62 Folio 81v, Treenighetens tidegård. Hedström 2009, 453.
- 63 Folio 97v, Marie rosenkrans. Hedström 2009, 455.
- 64 Folio 105v, bön till Heliga tre Konungar. Hedström 2009, 455.
- 65 Folio 121v, bön om antalet av Kristi sår, följd av en bön riktad till Kristi sårade kroppsdelar. Hedström 2009, 455.
- 66 Folio 130v, Marie sorg och glädje vid sonens död och uppståndelse. Hedström 2009, 456.
- 67 Folio 137r, Marie psaltare. Hedström 2009, 457.
- 68 Folio 140v, S. Mechthilds bön till Jesu fem fröjder. Hedström 2009, 457.
- 69 Folio 154v.
- 70 Folio 160v.
- 71 Folio 169v.
- 72 Folio 176v.
- 73 Folio 179r, Till Jesus inför hans domare. Hedström 2009, 460.
- 74 Folio 183v, Till Jesu blod. Hedström 2009, 460.
- 75 Folio 186v, Marie sju fröjder. Hedström 2009, 460.
- 76 Folio 189v.
- 77 Folio 191v, Till Kristi Veronica. Hedström 2009, 461.
- 78 Folio 193v, bön till jungfru Maria ”då hon står målad i solen”. Hedström 2009, 461.
- 79 Folio 197r.
- 80 Folio 200v, Marie sorg efter hennes sons nedtagning från korset. Hedström 2009, 462.
- 81 KB A 12. Denna bönbok innehåller den svenska översättningen av vadstenasystrarnas egen veckoritual, som på latin kallas *Cantus sororum*, och går i litteraturen under benämningen Jungfru Marie örtagård.
- 82 Folio 123v.
- 83 Folio 8v Treenighetstidegård, 95v trefaldighetsböner.
- 84 Folio 72v.
- 85 Folio 135v respektive 136r.
- 86 Folio 63v.
- 87 Folio 49v.
- 88 Folio 62r.
- 89 Folio 73r, 88r.
- 90 Folio 2v.
- 91 ”smärre böner för syndare”, en ofullständig oidentifierad bön samt en nattvardsbön. Hedström 2009, 521.
- 92 Folio 49v.
- 93 Sandgren, ”The Wounded Heart.” *Words and Matter*, Umeå universitet 2011. Runica et mediaevalia, red. J. Carlquist, V. Langum, utkommer 2015.
- 94 Datering på folio 171r.
- 95 Även Christina Nilsdotter Gyllenstiernas bönbok (KB ms Rålamb 4) är rikligt dekorerad och förgylld, men den saknar helt spår av bilder.
- 96 Se katalog i Hedström 2009.
- 97 Alla innehåller Treenighetens tidegård, Helige Andes tidegård, Botpsalmer samt Dödsmissa.
- 98 UUB C 12 och KB A 43.
- 99 Barbara, Maria Magdalena, Margareta, Andreas, Martin, Hieronymus och heliga tre konungar.
- 100 UUB C 12 och C 68 (2 ggr) samt KB A 12 och A 43.
- 101 Katarina av Alexandria visas två gånger.
- 102 I synnerhet populär åren kring 1500, vilket var jubileumsår. Se t.ex. Måle (1908) 1995, 100–101.
- 103 Rosenkransindulgens gavs 1495 av påven Alexander VI.
- 104 KB A 80 f. 183v ger avlat för den efterföljande bönen till Jesu blodsdroppar.
- 105 Veronika = sjätte stationen på Via Dolorosa. Innocentius III gav första Veronika-avlaten 1207.
- 106 Treenighetens tidegård är första tidegård i: KB A 36, A 38, A 81, A 82; Berlin Theol. lat. 71; RA E 9068; Giessen ms 881; Gävle ms 2; UUB C 12, C 471. (Första tidegården Helige Ande i KB A 80; UUB C 443, C 475, C 502.)
- 107 Se Sandgren 2011, 127–128.
- 108 KB A 43 undantagen, den har botpsalmer och dödsufficiet istället.
- 109 Katalog, se Hedström 2009, 414–423.
- 110 ”Denna tryckta Birgittabild erhålles från Dendermonde”. (Övers. Braaten 2006, 31.)
- 111 Klostren grundade 1434, 1472 respektive 1497.
- 112 Det var också i Gnadenberg som det första gemensamma ordensmötet hölls 1487. Höjer 1905, 296–97.
- 113 Se Sandgren 2011, 130–131.
- 114 Talbot, ”Niclas Stoer”, Oxford Art Online: www.oxfordartonline.com/subscriber/article/grove/art/T081632?q=Niclas+St%C3%B6r&search=quick&pos=1&_start=1#firsthit (Accessdatum 27.5.2014)
- 115 Folio 253r.
- 116 Schuler 1992, 5–28.
- 117 Se Kathryn Rudys konferensbidrag till workshopen *Mulieres religiosae*, Antwerpen 2007. Utkommer 2014, Brepols.
- 118 Carpenter Erler, ”Nuns as Patrons, Artists, Readers; Bridgettine Woodcuts in Printed Books Produced for the English Market”, *Art into life. Collected papers from the Kresge Art Museum medieval symposia 1995*, 237–267.
- 119 Se Schmidts avhandling från 2002.
- 120 Ett par birgittinska träsnitt monterade i passepartout ingår i UUB:s samling av ettbladstryck. De visar Jesu födelse respektive Kristus på korset, med den heliga Birgitta som åskådare i bilden.
- 121 Kommentarererna använder ord som ”ömklig münkedikt” f. 120v, ”usel münkedikt” f. 136v, ”vilken vantro och enfaldighet” f. 152r, ”usel påfvedikt” f. 170v, ”fjälligheter” f. 181v, ”usel påfve och münkedikt” f. 195v.
- 122 Hedström 2009, 529ff.
- 123 Frågan är om suddigheten nederst f. 194v *möjlig* kan ha samband med en förlorad bild och/eller om en bild var tänkt att sitta här som komplement till bönerna – den efterföljande boksidan är felaktigt inbunden och är den slutande delen av Rosenkransbönen från f. 185v–186v.
- 124 Folio 3r, 7r, 13v, initialer utskurna (troligen utan bilder).
- 125 Bönerna handlar om Tomas tvivlaren, Kristi himmelsfärd samt Pingstundret, men det går inte att fastställa vilken av dem som bilden helst bör knytas till. Hedström 2009, 544.

Referenser

- Andersson-Schmitt, Margarete, & Monica Hedlund (ed.). *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, Band 1, 2, 5, Universitetsbiblioteket, Uppsala 1985–92.
- Braaten, Maja. *Grafiske trykk i birgittinsk kontekst. Med utgangspunkt i Ingegerd Ambjörnsdotters bönnebok*. Opublicerad masteruppsats i konstvetenskap, Universitetet i Oslo, ht 2006.
- Erler, Mary Carpenter. "Nuns as Patrons, Artists, Readers; Bridgettine Woodcuts in Printed Books Produced for the English Market." *Art into life, collected papers from the Kresge Art Museum medieval symposia*, Carol Garrett Fisher, & Kathleen L. Scott, (ed.), 237–267 East Lansing, Mich.: Michigan State University Press, 1995.
- Erler, Mary Carpenter. "Transmission of Birgittine Images from Flanders to England." *Nuns' literacies*. Antwerp: Brepols publication, (konferensbidrag under utgivning)
- Gejrot, Claes (red). *Vadstenadiariet: latinsk text med översättning och kommentar*. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinavians historia. Stockholm 1996.
- Hedström, Ingela. *Medeltidens svenska bönböcker. Kvinnligt skriftbruk i Vadstena kloster*. Diss. Universitetet i Oslo, 2009.
- Hamburger, Jeffrey F. *Nuns as artists: the visual culture of a medieval convent*. Berkeley: Univ. of California Press, 1997.
- Höjer, Torvald. *Studier i Vadstena klostrets och birgittinordens historia intill midten av 1400-talet*. Diss. Uppsala 1905.
- Mâle, Émile. *L'art religieux de la fin du Moyen Âge en France*. Paris: Armand Colin, 1995 (1905).
- Rudy, Kathryn. "Manuscripts and Leaves as Gifts from Nuns: Women's Realms of Power in the Fifteenth Century." *Mulieres Religiosae: Shaping Female Spiritual Authority, Europa Sacra no 12*, Imke de Gier & Veerle Fraeters (ed.), Antwerp: Brepols, 2014.
- Sandgren, Eva Lindqvist. "Bilderna av Kristi sidosår i Birgitta Andersdotters bönbok." *Memento Mori. Döden i medeltidens billedvärld*. Foredrag holdt ved det 21. nordiske symposium for ikonografiske studier i Stavanger og Utstein kloster 21–24.8.2008, Lena Liepe & Kristin Blikrud Aavitsland (ed.), 119–140. Oslo: Novus, 2011.
- . "The Wounded Heart." *Words and Matter*, Umeå universitet 2011. Konferensbidragen utges av *Runica et mediaevalia*, red. J. Carlquist, V. Langum, utkommer 2015.
- Schmidt, Peter. *Gedruckte Bilder in handgeschriebenen Büchern. Zum Gebrauch von Druckgraphik im 15. Jahrhundert*. Diss. Berlin 1995. *Pictura et poesis* 16. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2003.
- Schuler, Carol M. "The Seven Sorrows of the Virgin: Popular Culture and Cultic Imagery in Pre-Reformation Europe", *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art*, Vol. 21, nr 1/2, 1992: 5–28.
- Silfverstolpe, Carl. *Klosterfolket i Vadstena. Personhistoriska anteckningar*. Stockholm: Norstedt, 1898.
- Talbot, Charles. "Niclas Stör" Oxford Art Online, http://www.oxfordartonline.com/subscriber/article/grove/art/T081632?q=Niklas+Stoer&search=quick&pos=1&_start=1#firsthit. Accessdatum 27.5.2014.